

K úvahám o spisovném či standardním jazyku – pohled z poněkud širší perspektivy

Reflections on the standard language – a view from a somewhat broader perspective

ABSTRACT: This article deals with the concept of standard variety based on the idea that each variety reflects the relationships between the relevant social forces in a language community. The author presents and analyzes Ammon's model of social forces determining what is standard in a language. Four forces are identified: the norm authorities, who manage language production, the codifiers, who produce grammars and dictionaries, the model speakers/writers, who produce model texts, and the language experts, who deliver their opinions. What is or is not a variant of the actual standard variety depends on the mutual consensus of all four forces, not only on the decisions of the codifiers themselves. The balance among all four forces guarantees the desirable stability of the standard variety.

Key words: standard variety, social forces, norm authorities, model texts, codifiers, linguists, Ulrich Ammon

Klíčová slova: spisovná varieta, sociální síly, normové autority, modelové texty, kodifikátoři, lingvisté, Ulrich Ammon

Po odvysílání příspěvku o spisovné a obecné češtině Českou televizí v pořadu Události, komentáře 22. března 2005 došlo i na stránkách Slova a slovesnosti k výzvě k diskusi o tomto stálém tématu jazykovědné bohemistiky a vlastně sociolingvistiky několika uplynulých desetiletí vůbec. Nekladu si za cíl zabývat se přezkoumáváním spisovnosti nějakých konkrétních českých variant. Vycházím z premisy, že existuje jakási širší shoda na tom, že spisovnost je jev bytostně sociálně podmíněný. Proto v této stati nabízím k diskusi a snažím se poněkud rozvést návrh jednoho německého sociolingvisty, jenž právě společenskou ukotvenost standardu konkretizuje a staví ji výrazně do popředí.¹

Minulý i současný diskurs dokazují opodstatněnost myšlenky, že podobně jako u jiných sociálních jevů lze i v případě formování standardu rozeznat (vlivnější a méně vlivné) společenské skupiny, mezi nimiž panují více či méně harmonické vztahy. Proto se jeví jako nutné takové sociální síly identifikovat a jejich působení a vztahy k ostatním podobným skupinám hlouběji analyzovat. Taková úvaha by mohla, má-li být konkrétní a přehledná, nabýt podoby nějakého modelu.

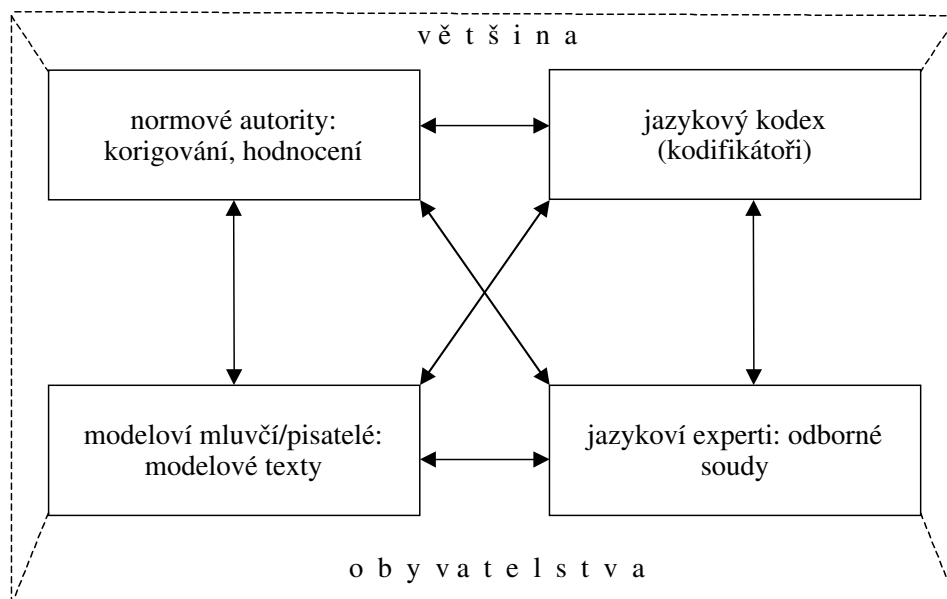
Jeden takový model, který zatím v českém diskursu o spisovnosti nebyl nikterak reflektován, lze nalézt v současné německé germanistické sociolingvistice. Nese název možná poněkud komplikovaný, ale obsahově výstižný – sociální silové pole spisovné variety (v německém originále *soziales Kräftefeld einer Standardvarietät*, srov. Ammon, 1995, 80nn.).²

¹ Jako germanista se opírám právě o německy psanou odbornou literaturu a uvědomuji si problémy překladu termínů. Internacionalismus *standard* a lexémy od něj odvozené obměňuji ze stylistických důvodů výrazy *spisovnost* nebo *spisovný*. Vycházím z relativně vžitého způsobu překládání německých textů do češtiny a opačně.

² Ulrich Ammon se problémy spisovnosti zabýval již v 80. letech 20. století. Publikoval několik textů, z nichž nejdůležitější vyšel v roce 1986 v prvním svazku studií o substandardu vydaném Holtusem a Radtkem.

Předpoklad, na němž Ammon staví, tvoří čtyři relevantní síly, jež se na formování spisovnosti podílejí. Toto východisko má garantovat její společensky realistický obraz. Postavení spisovnosti na takový základ nakonec v případě důsledného zkoumání sporných variant téměř vylučuje vznik trvalého bolavého místa jistě nejen české situace přirozeného jazyka – rozestupu mezi kodifikovanou normou a běžným územ.

Ammonovo sociální silové pole spisovné variety utvářejí následující instance: kodifikátoři, normové autority, modeloví mluvčí, resp. pisatelé, a jazykovědci. Na jejich pozadí umístil autor modelu vlastní adresáty, jimž jsou představy o spisovnosti určeny – většinu obyvatelstva příslušného jazykového společenství. Její role, ačkoli se jedná o *většinu*, je popsána a objasněna nejméně. Ammon si uvědomuje, že se může v různých historických etapách dramaticky lišit. Zainteresovanost většiny obyvatelstva na jazyku a jeho spisovnosti v době národního obrození se určitě nedá srovnat se stabilnějším obdobím. Podotýkám, že např. debata o reformě německého pravopisu tuto nestejnou zainteresovanost přesvědčivě dokládá.

Metodou strukturální sémantiky přezkoumal německý pojem *Standardvarietät* s následujícím výsledkem: ze sémů *nadregionální* (überregional), *užívaný horními vrstvami* (oberschichtlich), *invariantní* (invariant), *elaborovaný* resp. *multifunkční* (ausgebaut) a *kodifikovaný* (kodifiziert) patří podle jeho závěru k pojmovému jádru německé spisovné variety relativně nejspolehlivěji sém *kodifikovaný*. Kritickým rozбором toho, zda ale každý z vypočtených sémů představuje nutnou, resp. postačující podmínku spisovnosti, dokázal, že v němčině mohou být i regionálně užívané varianty spisovné, že i jazyk nižších společenských vrstev může být spisovný resp. že horní vrstvy nemluví/nepíší vždy spisovně atd. Ačkoli Ammon příklad neuvádí, uvažuje o tom, že spisovné varianty existují nakonec i mimo dosavadní kodifikace. Pokud nějaká varianta vykáže všechny uvedené sémy, je její spisovnost zaručena (u nespisovnosti naopak všechny chybějí). Problém nastává v případech přítomnosti jen některých sémů a současné nepřítomnosti zbývajících.

Model ukazuje nejen to, kdo se na formování standardu relevantně podílí, nýbrž i to, v čem příslušná činnost spočívá.

Pod označením normových autorit (v něm. orig. *Normautoritäten*) Ammon rozumí osoby nadané pravomocí současně posuzovat, rozhodovat, opravovat a učiněné rozhodnutí nakonec prosadit. Z toho vyplývá, že typickými normovými autoritami budou učitelé na základních a středních školách, kromě nich dále např. korektoři v redakcích knižních nakladatelství, tisku, ale třeba i na úřadech, na odboru jazykových úprav v parlamentu apod. Působení normových autorit se vyznačuje značným dosahem, neboť díky jejich nenahraditelnosti (zvláště ve vzdělávacím systému) je jejich vlivu vystaven každý uživatel jazyka.

Modelové mluvčí a pisatele nalézá Ammon v první řadě v médiích. Myslím si, že zřejmě nejen pro německou jazykovou situaci by bylo možné vyzdvihnout média s nadregionálním dosahem. Činnost modelových mluvčích a pisatelů jakožto profesionálních uživatelů jazyka spočívá v produkování modelových textů. V první řadě se tu bude jednat o jazykovou produkci moderátorů zpravodajství veřejnoprávních televizních a rozhlasových stanic, o zpravodajství v tisku, odborné texty vytvářené příslušníky vědecké obce nebo projevy veřejných činitelů pronášené při oficiálních příležitostech. Společným znakem těchto druhů textů je jejich distance mezi produktořem a recipientem. Pokud nelze vztah mluvčího a adresáta hodnotit jako blízký, nýbrž jako distanci, je nutno počítat s vyšším použitím formálních jazykových prostředků, a tedy i s vyšší mírou spisovnosti textu.³ Lze souhlasit s Ammonem, že např. na otázku, do jaké míry mohou nebo mají být texty umělecké prózy počítány mezi texty *modelové*, lze odpovídat stále obtížněji. Domnívám se, že tento problém souvisí mimo jiné s otázkou jejich role v jazykovém společenství. Závěr typu *texty umělecké prózy jsou čím dál méně spisovné* by však byl na tomto místě jaksi logicky předčasný.

Zajímavé je, že skupina lingvistů se v popisovaném Ammonově modelu ocitá v závislosti na svých funkcích ve dvou oddělených instancích. Gramatici, lexikografové nebo další autoři jazykových kodexů týkajících se jednotlivých rovin jazykového systému představují pouze jednu z relevantních sil. Sami zdaleka nejsou tedy těmi, kteří určují či dokonce přímo kategoricky stanovují, co je a není standard. Činnost kodifikátorů Ammon specifikuje právě jako tvorbu jazykových kodexů, tj. typicky slovníků a gramatik.⁴ Takováto intuitivně jistě srozumitelná představa by však v zájmu přesnosti stála za poněkud diferencovanější rozbor. Jednu oblast problému vymezuje např. pova-

³ Tímto bych chtěl doplnit a upřesnit dichotomii mluvenosti a psanosti textů odvozenou od jejich materiální podoby, která se na tomto místě nabízí. Co do mediálního podání jsou např. e-maily, zprávy SMS nebo tradiční soukromé dopisy sice psané, avšak mezi pisatelem a adresátem bývá vztah blízký. Naopak oficiální projevy veřejných činitelů nebo rozhlasové zprávy jsou jako texty podány v podobě mluvené, ale vztah mezi mluvčím a adresátem odpovídá i z důvodu počtu adresátů distanci. Podklad pro realizaci projevu je psaný. V germanistice pro tyto jevy zavedli Koch a Österreicher v polovině 80. let minulého století termíny *konzeptionelle Mündlichkeit* a *konzeptionelle Schriftlichkeit* (srov. výklad ve Fleischer – Helbig – Lerchner, 2001). Modelové texty rozhodně nutno řadit k textům připravovaným *konzeptionell schriftlich*.

⁴ Postup a hodnotící kritéria při kodifikaci – noremnost, adekvátnost a systémovost – byly již před časem v bohemistice popsány (srov. Daneš, 1979, s. 87–89). Škoda, že toto naopak nebylo více recipováno v germanistické sociolingvistice.

ha těchto děl, druhou pak zacházení s nimi. Ammon (1986, s. 46) poukazuje na pestrost v chápání kodifikace v závislosti na kultuře toho kterého jazykového společenství. Kodifikovanost může být pojímána v podobě jakéhosi kontinua s extrémními póly – velmi preskriptivním a pouze deskriptivním.⁵ Kodifikován je logicky standard. Varianty nespisovné bývají do kodexů přijímány, avšak současně jsou označovány právě jako nespisovné.⁶ I za předpokladu, že vznikne konsenzus ohledně vymezení jazykové kodifikace, a tedy i kodexů, může vyvstat problém týkající se nakládání především s gramatikami. Vědecké gramatiky si kladou za cíl deskripci. Preskriptivní povaha bývá spíše jen tolerována než podporována. Ale i deskriptivně pojatou gramatiku lze používat proti úmyslu autorů preskriptivně, jak se o tom zmiňují Eisenberg (1999, s. 2) nebo např. autoři nejrozsáhlejší německé gramatiky vypracované v mannheimském Institutu německého jazyka (Zifonun – Hoffmann – Strecker, 1997, s. 6).

Čtvrtou instancí rozebíraného modelu jsou lingvisté. Jejich role spočívá na rozdíl od kodifikátorů v poskytování odborně fundovaných posudků či názorů na to, která varianta ještě standardu náleží a která nikoli. Do okruhu činnosti lingvistů bude v praxi patřit i poskytování telefonického nebo písemného jazykového poradenství. Jeho výsledky mohou stát v opozici vůči poslední jmenované instanci.

Ammon sám si již v publikaci z roku 1995 uvědomuje, že výčet sociálních sil v modelu nemusí být úplný. Navzdory odborným diskusím v uplynulých deseti letech se však nevyskytly argumenty, které by autora modelu nutily k bytí jen dílčí revizi.⁷

Odhlédně-li se od faktu, že uživatelé jazyka se v případě nejasností obracejí na jazykové poradny, argumentuje se běžně odkazy na kodifikaci v gramatikách a slovnících. Jejich zařazení vedle tří dalších instancí v Ammonově modelu ale ukazuje, že v případě pokusu zjistit skutečný standard nemůže být vliv samotných kodexů vyvyšován nebo dokonce přeceňován. Obecně tak často zejména ve školách uplatňovaná jednoduchá rovnice typu *standard = kodex* (a opačně) zřejmě neplatí.

Mezi jednotlivými sociálními silami dochází ke vzájemným interakcím, což načrtnutý model rovněž znázorňuje. Není-li si např. modelový mluvčí nebo pisatel jist, jestli je ta která varianta spisovná, může se obrátit s prosbou o radu na lingvistu, vyhledat příslušnou informaci ve slovníku či gramatice nebo se rozpomenout na to, co se ve škole dozvídal od učitelů jakožto normových autorit (nebo se jich samozřejmě zeptat přímo). Analogicky se jazykovědec zkoumající spisovnost nějaké varianty ob-

⁵ Ammon osobně se v této studii přiklání k jisté míře preskriptivnosti kodexu: „Die in dem linguistischen Regelwerk enthaltenen Regeln definieren bestimmte Varietäts-elemente; bezüglich dieser Varietäts-elemente sind Gebote offiziell gültig; diese Gebote, deren Inhalt (Präskriptionsinhalt) aus den betreffenden Varietäts-elementen besteht, sind hinsichtlich der Okkasion generell (nicht partikular). Uns scheint es angemessen, bei einem derartigen präskriptiven Status eines linguistischen Regelwerks von einem linguistischen Kodex zu sprechen“ (Ammon, 1986, s. 46n.). Oficiálně formulované, registrované a publikované normy může podírat státní autorita. Pojetí kodifikace jako prosté existence norem bez ohledu na jejich popis lze doložit také (srov. Ammon, 1986, s. 38).

⁶ Podrobnější diskuse o povaze norem by překročila možnosti tohoto příspěvku. Více ke zmíněnému problému viz Dovalil (2001, s. 176n.; 2006).

⁷ Např. v březnu 2004 U. Ammon přednášel o svém modelu na konferenci o mezích spisovnosti, konané mannheimským Institutem německého jazyka (srov. zprávu o této konferenci, Dovalil, 2004, s. 121), a zásadní námitky se, pokud je mi známo, zatím nevyskytly ani po anglickém opublikování (Ammon, 2003).

rací na kodexy, bere (možná poněkud méně?) v potaz názor normových autorit a přezkoumává výskyt sporné varianty v modelových textech.

V ideálním případě se závěr typu *varianta X1 je spisovná* opírá o shodu všech čtyř instancí na tom, že zkoumaná varianta opravdu standardní varietě náleží. Za předpokladu takto široké shody nelze o ničem pochybovat. Principiálně stejně ideální je shoda všech instancí na opaku, tedy že jiná *varianta X2 standardu nenáleží*. Znamená to, že se nevyskytuje v modelových textech, v kodexech je výslovně charakterizována jako nespisovná (nebo do nich není ve spornějším případě vůbec přijata), lingvisté ji pro její nespisovnost nedoporučují a nakonec je její užívání normovými autoritami sankcionováno. Tím autority přispívají např. právě k jejich minimálnímu – pokud vůbec nějakému – výskytu v modelových textech. Ammonova (1995, s. 85) úvaha pak končí u uvědomění si problému, že vliv instancí se může různit a že např. působení normových autorit nelze s vlivem lingvistů z praktických kvantitativních hledisek pokaždé srovnávat.

U otázky týkající se váhy jednotlivých instancí v celém diskutovaném modelu však úvahy končit nemusí. Hovoří-li se o silovém poli spisovné variety, ukazuje se jistě jako oprávněně uvažovat o neshodách mezi jednotlivými sociálními silami. Kombinatoricky lze kromě dvou výše popsanych ideálních rozložení sil (shoda všech na tom, že varianta je/není spisovná) dospět ke dvěma dalším typům konstelací. Buď se může ve čtyřech případech jednat o převahu *tří sil nad jednou zbývající* nebo o tři konstelace typu *dvou sil proti dvěma*. Nepoměr 3:1 v prvním případě poskytuje možnosti obnovení žádoucí stability logicky o něco snáze, ačkoli možná někdy pouze zjednodušeně.⁸

Jeden snad dostatečně zřetelně vyprofilovaný případ takového rozložení lze najít např. na vysokých školách, kde lingvisté-nekodifikátoři působí zároveň jako normové autority (v úvahu tu přichází nesankcionování úzu nějaké zatím sporné varianty v seminárních pracích studentů, handoutech, referátech apod.). Připojí-li se k těmto dvěma instancím ustálený výskyt takové varianty v modelových textech, zbývá vyrovnat se s odchylným stanoviskem obsaženým v jazykových kodexech. Právě namodelovaná konstelace však v zásadě nemusí nikoho překvapit, neboť konzervativnost kodifikací vyplývá z jejich povahy. Problém spočívá ale v míře této konzervativnosti nebo možná – opět jen jako logická úvaha – v míře progresivnosti lingvistů / normových autorit.⁹

Prokáže-li se v nějakém empirickém průzkumu, že jazykové kodexy opravdu jako jediné obsahují odchylné stanovisko od současně shodného stanoviska normových autorit, modelových mluvčích/pisatelů a lingvistů, nelze kodifikovanou spornou variantu obhajovat jako jedinou spisovnou a užívanou variantu pro její (spornou) nespisovnost odmítat. Spíše stojí za úvahu provést rekodifikaci a k obnovení rovnováhy v celém silovém poli přispět takovouto změnou. Empirický průzkum by měl ovšem v zájmu přesvědčivosti závěrů zohlednit právě i postoje normových autorit a jazyko-

⁸ Z uvedeného popisu neplyne – a ani já tu nechci navozovat takový klamný dojem – že lidé tvořící ve svém souhrnu každou instanci budou uvnitř těchto jednotlivých skupin zastávat vždy naprosto shodné názory.

⁹ Jedná-li se o míru, je vlastně obojí relativní. Progresivnost názoru lingvistů se může jevit více či méně dramatická nebo dokonce nepřijatelná na pozadí konzervativnosti stávající kodifikace a opačně.

vědců, nikoli brát v potaz pouze úzus v modelových textech. Tato konstelace nebude ani historicky nijak ojedinělá a zasloužila by si pro svoji vyprofilovanost a opakovatelnost i stabilnější označení. V úvahu přichází termín *nový standard*, protože se může jednat o předstupeň standardu nebo spisovnosti jako takové bez přívlastku.

Z kombinatorického hlediska lze promýšlet i další tři konstelace typu 3:1, kdy jednu osamělou instanci s postojem odchylným od tří ostatních mohou reprezentovat pokaždé ještě modeloví mluvčí a pisatelé, lingvisté nebo (vzácně, pokud vůbec) normové autority.

Situace typu 2:2 lze namodelovat celkem tři. Jako nejčastější se jeví asi ta, kdy na spisovnost nějaké sporné varianty budou mít shodný názor kodexy s normovými autoritami a odlišný pak lingvisté s modelovými mluvčími/pisateli. Navození rovnováhy v těchto situacích potrvá poněkud déle než při rozložení sil v poměru 3:1 a promýšlet bez empirických podkladů jeho způsoby by se rovnalo volné spekulaci.

Na závěr vzniká přirozeně otázka, jaké výsledky asi přinese uplatnění modelu v praxi. V němčině by si stejně jako v češtině empirické přezkoumání spisovnosti zasloužilo mnoho jazykových proměnných a jejich konkrétních variant. Jako příklad uvedu tvar participia II německého slovesa *winken*.¹⁰

Slovníky a gramatiky současné němčiny klasifikují toto sloveso jako slabé, neboť jej nezařazují do tabulek sloves silných. Participium II tak má znít *gewinkt*. Silný tvar *gewunken* je buď odmítán úplně, anebo je připouštěn pouze jako regionální či žertovný (srov. např. kodexy vydané nakladatelstvím Duden ve druhé polovině 90. let 20. stol., ale i kodifikace odjinud). Tento nepravdivý tvar se však zcela běžně vyskytuje v modelových textech německých nadregionálních deníků a týdeníků a četnost výskytu formy *gewunken* dokonce někde převyšuje užití tvaru pravidelného. Dochází tedy k napětí mezi aktuální kodifikací v gramatikách a slovnících na jedné straně a územ v modelových textech na straně druhé. Postoje lingvistů, kteří na univerzitách působí jako normové autority, nejsou se současnou kodifikací zdaleka v souladu. Plných 78 procent dotázaných profesorů v oboru germanistické lingvistiky napříč Německem zastává názor, že forma *gewunken* ke spisovné varietě náleží. Více než třetina z nich (22 procent všech respondentů) pokládá tuto formu dokonce za spisovnou a jedinou možnou a ocitá se tak v přímém protikladu (!) vůči stávající kodifikaci. Naopak za zcela vyloučené označilo užití této varianty v modelových nadregionálních textech pro její nespisovnost pouze pět procent dotázaných (toto lze vyložit jako souhlas s kodifikací). 14 procent ji sice rovněž hodnotí jako nespisovnou, ale s nižší intenzitou odmítnutí – pouze by ji nedoporučovali. Zbývající tři procenta respondentů se ztotožňují s názorem, že jde o variantu nespisovnou, ale navzdory tomu ji v modelových textech pokládají za přijatelnou (pro podrobný popis metody v průzkumu uplatněné a vyhodnocování srov. Dovalil, 2006). Za takové situace lze opravdu jen těžko zdůvodňovat např. uplatňování sankcí a prosazovat jimi jako jedinou „správnou“ variantu pravidelně tvořené participium II *gewinkt*.

Aniž bych měl v úmyslu tento nutně pouze stručný náčrtek přecenit, odvažuji se tvrdit, že se rysuje cesta, kudy přistoupit k fenoménu standardu tak, aby zejména

¹⁰ Podrobný popis průzkumu spisovnosti této varianty a devíti dalších proměnných viz Dovalil (2006).

v kodifikacích byla zohledňována jeho realistická podoba. Model sociálního silového pole spisovné variety by alespoň u těch nejspornějších variant mohl posloužit jako východisko. V českém jazykovém společenství bychom mohli začít s průzkumem např. u normových autorit. Názory některých lingvistů na určité zatím sporné varianty totiž alespoň odborné veřejnosti známy jsou. Co však zatím zkoumáno a vyhodnoceno nebylo, jsou postoje či normové představy učitelů češtiny na školách. Lze se domnívat, že normové autority obecně žádají v zájmu srozumitelnosti a přehlednosti často monovariantnost a že působí možná právě v tomto duchu než v duchu plurality, která popis užívání variant logicky ztěžuje.¹¹ Jakékoli domněnky by měly dostat fundovaný základ – ten však doposud chybí.

LITERATURA

- AMMON, U. (1986): Explikation der Begriffe ‚Standardvarietät‘ und ‚Standardsprache‘ auf normtheoretischer Grundlage. In: G. Holtus – E. Radtke (eds.), *Sprachlicher Substandard, I*. Tübingen: Niemeyer, s. 1–63.
- AMMON, U. (1995): *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- AMMON, U. (2003): On the social forces that determine what is standard in a language and on conditions of successful implementation. In: U. Ammon – K. J. Mattheier – P. H. Nelde (eds.), *Sociolinguistica, 17: Sprachstandards*. Tübingen: Niemeyer, s. 1–10.
- DANEŠ, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: J. Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- DOVALIL, V. (2001): K souvislostem mezi jazykovou normou a varietou. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 176–184.
- DOVALIL, V. (2004): Kolik variace snese spisovná němčina? Zasedání Institutu německého jazyka v Mannheimu 9.–11. 3. 2004. *Časopis pro moderní filologii*, 86, s. 120–126.
- DOVALIL, V. (2006): *Sprachnormenwandel im geschriebenen Deutsch an der Schwelle zum 21. Jahrhundert: Die Entwicklung in ausgesuchten Bereichen der Grammatik*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- EISENBERG, P. (1999): *Grundriß der deutschen Grammatik*, Bd. 2: Der Satz, Stuttgart – Weimar: Metzler.
- FLEISCHER, W. – HELBIG, G. – LERCHNER, G. (eds.) (2001): *Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- ZIFONUN, G. – HOFFMANN, L. – STRECKER, B. ET AL. (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Ústav germánských studií FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1

¹¹ To platí ostatně také pro výuku cizích jazyků – nejde zde o nic specificky českého.